

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

СІВЕРЯНИ. ОКРУГА МІСТ РАДИЧЕВА

І НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

Район Мезина лежить в межигір'ї — винятково красивому, багатому природними ресурсами котловані у заплаві Десни. Цим зумовлена і значна кількість пам'яток усіх епох. З обривів в бінокль помітно різке звуження котлована на півночі, де виник Новий город сіверян, і на півдні, де на підступах до їх столиці виникла неприступна фортеця IX—XIII ст. — місто Радичів. Ці міста через Мезинську округу мали чудові умови для світотелеграфних зв'язків.

Округа ця завжди вабила мене, лєнінградського студента-художника, вихідця с. Курилівки. А коли у 1964 р. знайшов у автора розкопок «всєсвітньовідомої Мєзинської стоянки» М. Я. Рудинського описи знайомих з дитинства урочищ і побажання повного вивчення «цієї країни палеолітичного Мєзина», — переїхав сюди і власноручно створив тут найбільший на Україні сільський археологічний музей. Зрадів і появі «свого» журналу «Сіверянський літопис», слідкую за його публікаціями.

У № 6 1996 р. він згадує і с. Мезин, і літописне м. Хоробор, який автор шукає вже багато літ, і роменські (сіверянські) пункти, з яких почалися і с. Курилівка, Мезин. Але журнал, як і інші джерела, згадують лише окремі пункти. Зауважу, що цей метод вивчення бажаний для «стєпових» пунктів, (як Синявське селище, Брід, с. Партизан біля Мєни), які заради безпеки укрупнялися. Біля Мєзина в інших топографічних умовах під захистом заплав з обривами — діяла «хутірська система». Тому поблизу ми виявили 10 роменських, 30 «староруських» пунктів X—XIII ст.

Журнал згадує і городище «Сад», що нібито започаткувало с. Свердловку (с. 112). Але ми пункт сіверян знайшли і в балці в уроч. Погоні; на півдні села; в уроч. Затон, Пузирьове пн., всього ж 5—8 пунктів. Мезин же, як згадує і журнал, започаткувало уроч. Школа. Тут ми у 1985 р. у траншеї водогону знайшли згадане поселення у згарищах IX і X ст. Тоді зникли роменські пункти Погоні, Пузирьове пн., городище І. Шар згарища мало і укріплення Хуторище в Курилівці, після чого пункти Київської Русі X ст. виникли і на «островах» Дубина, Гірочки, Березова і ін.

Схожі процеси бачимо і «на півдні котлована» — біля с. Радичева. Поки там був, схоже, племінний центр — всі 11 пунктів (урочищ) з ліпною роменською керамікою лежали на правобережних мисах, вписуючись в овал роменських пунктів району Мєзина, що йшов по правому і лівому боці заплави. Але при появі тут — на шляху денного переходу до Новгороду, — неприступної міської фортеці, острови заплави в X ст. заселяються пунктами Київської Русі. Захищають їх не тільки природні умови, але і місто. «Місто тисячами ниток пов'язувалося з округою, що його оточувала», — пише академік П. П. Толочко.²

Заселення округи започаткувалося біля Курилівки єдиним волинцевським пунктом VIII ст. Хуторище, де була і кругова кераміка. В IX ст. вона, при появі роменців, зникає. З'являється знову, схоже, на рубежі IX—X ст. Період роменський чітко відмежовується і тут — на віддаленому на 15 км від міста Радичева, на 25 км від Новгороду курилівському секторі, де «материнським» пунктом було Хуторище, дочірніми пунктами, хуторами були після ст. Дубини Західної, Східної, — Гірочки, Ігнатівський острів, Гири і Попова (?). У кар'єрі Хуторище ми помітили у повинь з човна чорний, похований шар, в якому виявили обгорілий тесаний латник, пні, а нижче — роменську і колочинську кераміку, «рідину» від коренів сосни, що згнили.

Від «поля» цей півострів відрівав піщаний вал 13 м. ширина, 6 м. висоти, дві верхні круглі «приватні вежі». Видно, після пожарища і виникли на «островах» згадані 5 пунктів. Після роменської це була друга — найбільш сильна хвиля заселення X ст., Мешканців островів не злякали ні весняні хмари мошки, ні бездоріжжя. Крім того, Хуторище мало ваду — неродючі навколішні піски. А за 1 км південніше — на порізаних ярами кручі, починалися більш родючі землі. Вони лежали за бродом широкої

стариці Криве, тому ланцюг поселень, що потягнувся на обривах до 50 м висоти на 2 км на південь, отримав назву ЗАБРІДКИ.

На Забрідках — лише кругова кераміка X—XIII ст. Отже, ці мисові укріплення виникли після спалення Хуторища і Шкільного двора. Тут, на глибині 0,4 (нині — 1,9 м) в напів землянці, ліпну роменську кераміку IX ст. накривав шар згарища. Над ним — була кругова кераміка X ст. і нове згарище, яке настилав шар XVIII ст. Отже, ці роменські пункти зникли перед заселенням Забрідок, що зникли в XIII ст. Цікаво, що з півночі Забрідки відрізають глибокі, порослі лісом, яри Перехоже, а на трикутну, оточену ярами Веселу гору йде з яру Кізковщина вузька і глибока дорога, протоптана хуторянами. На Веселій горі зі сходу лежать три мініатюрні трикутні городища без інвентаря. Тут знайдено лише ікла дикого кабана і уламок волинцевського (?) горшка. Може, тут були язичеські святилища. Отже, виникли Забрідки, заплавні й інші пункти X ст. в післяроменський, язичеський період з появою держави Київська Русь.

Не забували тоді і про оборону. Забрідські пункти зі сходу захищали обриви, підтоплені водоймами. З півдня ряд пунктів захищав велетенський Оришкін яр, що був в'їздною дорогою, і, огинаючи Забрідки з напольного боку, йшов до ярів Перехоже і, роздвоївшись, — на поселення. Менші яри, що йшли від «лиманів», були дорогами і верхніми вулицями, які мали з сонячного боку напівземлянки. З Куликової гори до озера йшов критий водяний рів. Невелике плато — Гацдукова гора — в казково красивому урочищі, була, мабуть, двором феодала. Тут на глибині 120 см на долівці знайдено уламок саморобного виробу з опаленої глини з графіті (буква К і ін.). Мабуть, водяний рів йде вниз з «нище» на північній Громовій горі, Є пункти X—XIII ст. і навколо Мезинського городища, і на заплавної дюні Березова — за 5 км від Мезина, яка була заселеною з X по XVI ст. Після навали Батия Забрідки відновилися на подолі, стали вулицею села.

Топонім Мезин виник, за легендою, як хутір феодала татарина Мезі — «Мезин двір». Наші розкопки на Церковній горі виявили сліди поселення XIV—XV ст. Сліди пунктів XV ст. знайдено лише на Сірівській горі.

Цікаво, що в Курилівці і Мезині було по I городищу, в Свердловці їх було уже в X ст. 3—4. Це була «роменсько-язичеська Русь». Але вона не була «глухоманським ізолятом» — брала участь і в торгівлі. На Свердловському городищі знайдено, скляну намистину і кам'яну голівку жінки в спіральній плетеній вязаній шляпі з «ковпачком»; на Хуторищі — скляні намистини, кам'яні привізні хрестики; на Пузирьовім пн. — в «напівземлянці металурга» IX—X ст. диферні прясляки, тигельки для розливу металу, болотну руду, крицю, безліч покритих склоом шлаків, гончарну білоглиняну кераміку, яку знайдено і в горні X ст. на посаді міста Радичева. Більш пізні імпортовані речі (скляні — різнокольорові, поліхромні браслети) знайдено на 13 пунктах, віконні диски — на 5. Знайдено це і на Свердловському південному острові, де шару нема, а кераміка X—XIII ст. є. Острів був дуже зручним для ретрансляції сигналів з Радичева в Новгород, його не зачіпила і динаміка змін, що постійно йшли в окрузі, включаючи і місто, хоча з 30 пунктів округи значними були лише 10. Так, в X ст. незважаючи на зникнення ряду роменських пунктів, заселених було 23; в XI ст. — 21; в XII—15; в XIII ст. — 10, а в XIV—XV—4; 6 пунктів існували з X по XIII ст., Звонкове — з IX по XV ст.; Березова — з X по XVI ст. (7 століть), Хуторище з VIII по XV — 8 століть, опустіло, схоже, лиш на XVI ст.

Татари стерли всі городища, залишили по I пункту на віддалі 3—5 км. Топонім Псарівка (Свердловка) виник, за легендою і за Гумилевським, від появи тут в XII ст. постійного табору — псарні новгородівських князів³. Наші пошуки виявили біля могилок майже зрите Свердловське городище IV ст. з засипаним у вік заліза ровом, окремими кістками тварин, зразками юхнівської, пізньої і, схоже, староруської кераміки. Насторожує неселянське — на кілька кімнат підземелля з тесаних, трухлих дошок і бруса в глибині гори. Подальше вивчення знахідок в кар'єрі зірвали обвали скелі.

Цікавий топонім КУРИЛІВКА, перевірений даними літератури і розкопок. Вони доповнили легенди, що в XVII — на поч. XVIII ст. на Хуторищі в печері (валу), де знайдено кераміку XVIII ст., поселився біглий козак. Схоже, його послав з Коропа Двір генеральної артилерії «гнати для її потреб смолу і дьоготь», а точніше — рятуватися від царських шпигів. У 1967 р. на Хуторищі був викопаний і «смолокурний куб», який тоді щоденно «курив» над Хуторищем. За це забрідці дали козаку прізвисько «Курило», а його хутору потім назву Курилівка, мешканцям — прізвище Куриленко.

Курилівка вже відкочувала на р. Лоску, де зберігся топонім ТАТАРСЬКЕ КЛАДБИЩЕ. За легендою, тут, на краю лісу, була люта битва з татарами, де їх навіть жінки добивали кочергами. Похованих було багато. Баба Полька, що жила східніше Голого болотця, при копанні ям бачила братську могилу, де «в черепі були всі зуби цілими». Кераміки X—XIII ст. тут не знайдено, але знайдено в урочищах Голе болотце, південний Бугор бойові сокири XII—XIII ст.

Нанести такий нищівний удар татарам місцеві хуторяни не змогли б: для утворення «Татарського кладбища» потрібні значні сили. Їх мала Радичевська фортеця. Чи не її ратників, що могли зникнути на островах, шукали татари в курилівських лісах,

де «вся земля стояла проти них», навіть «баби колотили кочергами». Але нам важливо і інше.

Чому Д. Галицький у 1234 р., коли він тут, «пленяючи землю, поймає гради многи по Десне, и туже взяша и Хоробор и Сосницю и Сновеск»,⁴ обминув найбільшу між Новгородом і Сосницею фортецю в Радичеві!? І чому її не згадують і літописи? І чому, шукаючи літописний Хоробор, вже більше століття, всі дослідники заходять і безвихідь? А може, він до татар і був тут, в Радичеві?! Адже серед городищ кращого «кандидата» в Хоробори нема. Тоді Галицький не обминув Радичев, і палити татарам було вже нічого, а відновити тут фортецю Хоробор вони не дозволили. І її відновили в кінці XIV ст. в іншому місці. Отже, було два Хоробори — один дотатарський — в Радичеві чи Макошині, другий... Ймовірно там, де є кераміка XIV—XV ст. Її нема в Радичеві і Макошині, але вона є у Коропі — на «острові» Коваленчиха.

Але збереглась вона тут в низинах. І лише в деяких ямах на бугрі, який, за легендами, «колись був набагато вищим». Чому? Виявилось, що до появи порохового заводу в м. Шостці, по указу Петра I, козаки для Коропської генеральної артилерії і для 8 великих лівобережних полків, виготовляли для порохових арсеналів у Коропі до 600 пудів пороху щорічно.⁵ Тому на Коваленчисі, в відміну від навколишніх лугов і дюн, бугор не має гумусу і шар неоліту тут лежить у лесі зверху. Маси гумусу козаки обернули в селітру. Городище на Маслозаводі («поруч»), де є кераміка X—XIII та XVI ст., знищено у 1950—70-х рр.

Головний аргумент макошинської версії локалізації Хоробора післятатарського — наявність в Макошині яру Хоробів — сумнівний. Адже гідронім Десна є і на Чернігівщині, на Дунаї, і біля Москви; р. Хоробра є на р. Рось, а с. Хоробричі — біля м. Городні. Важливо, що в 1399 р. правнук хана Мамай — родич І. Грозного — новгородсіверський князь І. Глінський, рятуючи розбитого вщент на р. Ворскла татарами Вітовта, привів його «к городу его Хороблю, да к волостям — к Макотину, да к Сохачеву, да к Оболоню».⁶ А села ці — сусіди Коропа. А Макошин від Оболоння віддаленій землею Коропського, Сосницького, і Менського районів. Скоріше під с. Макотіно ховається топонім НАКОТИНО, нині с. Накот на р. Накот на шляху до Коропа, де йшла з півдня до Сохачів (сильного городища Старинець) древня дорога на Сосницю. Отже, якби Вітовта вели з Оболоння (і Верби) назад в Макошино, то не минули б Сосницю! Автори макошинської версії ігнорують її головний козир.

Це польська мапа — карта Чернігово-Сіверських земель 14—15 ст., яка експонується в музеї м. Мени. На ній — науково бездоганна гідромережа, топоніміка тих часів (міста і села). Але Коропа і Макошина нема; вони, гадають, виникли в XVII ст.,⁷ а на місці Коропа в латинській транскрипції стоїть підпис ХОРОБОР. О. Лазаревський писав, що Хоробор, в кінці 16 — на поч. 17 ст. переіменували в Короп.⁷ Тут, може, Глінські залишили на території тюркські гідроніми; Сапсайка і Сапсой (Кругова вода) — рів, що отчував городище на території маслозаводу. Тоді ж (коли М. Глінського «умориша гладом в тюрмі»), топонім Хоробор у літописах змінився на Короп.

Такі дані ми зібрали у статті «До локалізації літописного м. Хоробора», яку редактор «Українського історичного журналу» заклав в комп'ютер, і він дав добро на її публікацію (№ 1, 1993). Але ж локалізація Хоробора характеру радичевського пам'ятника не змінює: він залишається найбільш могутньою фортецею IX—XIII ст. регіону. Це місто, незалежно від точності його топоніму, є для Мезинської округи (особливо в IX—XI ст.), безумовно лідером — торговим, політичним, релігійним (знахідки плінфи на городищі) і військовим центром — форпостом на водному шляху до столиці сіверян.

Василь КУРИЛЕНКО.

Джерела та література:

- 1 Рудинський М. Я. Поиски в Северо-Восточной Черниговщине. — К., 1925. — С. 29.
- 2 Толочко П. П. Древнерусской феодальный город. — К., 1989. — С. 79.
- 3 Гумилевский Д. Я. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — Чернигов, 1869. — С. 96.
- 4 ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. — С. 772.
- 5 Апанович О. М. Збройні сили України. I пол. 18 ст. — К., 1969. — С. 81, 82.
- 6 Гумилевский. Указ. соч. с. 19.
- 7 Городские поселения Российской империи. СПб., 1865. — Т. 5. Ч. 2. — С. 367. История городов и сел Украины. Черниговская обл. — К., 1983. — С. 356, 440.